

ЖИТТЯ СТУДЕНТІВ ПОЛТАВСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ПІСЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ З ТРЕТЬОГО РЕЙХУ

Лук'яненко О.В.

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

Стаття ілюструє процес фільтрації та відправлення в Україну з Третього Рейху студентів педагогічного закладу Полтави у часи німецько-радянської війни 1941-1945 року. Застосування методу контент-аналізу дозволило проілюструвати залучення студентів вищу до роботи у розподільчих таборах та визначити ряд їхніх проблем у пост-окупаційний час. Розвідка написана у межах науково-дослідної роботи кафедри культурології ПНПУ імені В. Г. Короленка «Регіональні виміри повсякденної культури України XVIII – XX століть».

Ключові слова: повсякдення, студенти, німецько-радянська війна, вища педагогічна школа, колабораціонізм, остарбайтери.

Постановка проблеми. Проблема переміщених осіб особливо гостро постала у ході воїн XX століття. Україна стала державою-донором для насичення трудового голоду воюючої Великої Німеччини. Українці повинні були компенсувати відтік робочої сили до лав Вермахту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці зверталися до різноманітних аспектів проблеми. Одні концентрують увагу на загальних процесах вербування та депортації (П. Полян), інших цікавить регіональна специфіка (О.В. Сидоренко, В.І. Ляхно). Осібно вивчається питання репатріації (О.В. Янковська).

Метою даного дослідження є аналіз долі полтавських студентів-остарбайтерів після звільнення з німецького полону. **Хронологічні межі** статті охоплюють період з зими 1945 (часу перших звісток про звільнення) до 1953 року – дати, коли кількість автобіографічних згадок про трудове минуле в Німеччині у часи війни досягла нуля. **Географічні межі** публікації первинно пов'язані з європейськими країнами, куди відправлялися завербовані студенти (в основному Австрія, Німеччина та Польща), вторинно – з Полтавщиною та обласним центром як місцем повернення, а також іншими населеними пунктами, де довелося «кочувати» молоді на шляху до Полтави. У межах наших пошуків ми вдаємося до взаємодоповнюючих методів макро- та мікроісторичних студій. **Джерельну базу** становлять 1028 підшивок під загальною назвою «особова справа студента» Полтавського педагогічного інституту імені В. Г. Короленка, які навчалися у закладі з 1943 по 1953 роки.

Виклад основного матеріалу. Автобіографії також ілюструють період життя студентів одразу після звільнення. На тлі цього можемо витворити образи ставлення до нових вимушених колективів. Здебільшого спочатку молоді люди потрапляли у коло військових, а вже потім до фільтраційних таборів. Часто пе-

ребування з армією визначалося як приємний час, а саме оточення характеризувалося світлимими епітетами. Студентки називали це життям «під опікою радянських офіцерів» [8], «під охороною славної армії» [9]. Зауважимо, що не тільки радянській військовій були удостоєні подібних високих порівнянь. Так, прихід у нестривале перебування у таборі союзницьких військ Уляна Кизименко асоціювала із сонцем, «що освітло наші бліді обличчя» [18].

Знаємо, що після звільнення студенти влаштувалися на роботу при армії. Дівчата працювали кухарками [9] та доярками на молочних фермах при військових частинах [7]. Непоодинокими було задіяння студенток педагогічного інституту у роботах у фільтраційних таборах. Інколи такого добровільного, як вони зазначали, працевлаштування тривав не менше 2 місяців [22]. Серед занять знаходимо роботу реєстратора при обліковому відділі при таборі № 282 репатрійованих і військовополонених громадян СРСР [21], табірному писаря [24] та начальника школи для репатрійованих дітей [12]. Із числа чотирьох юнаків двоє одразу після свого звільнення приєдналися до загонів Червоної армії [5] та залишилися служити в австрійських гарнізонах [20]. Один із полонених хлопців через сильне виснаження організму у німецькому концентраційному, а потім вже й фільтраційному таборі з 21 травня по 9 червня 1945 р. провів у госпіталі, після чого працював на вантажником у підсобному господарстві військової комендатури [4]. Доля останнього в автобіографії не зазначена [13].

Проходження процедури репатріації студентами полтавського педагогічного інституту знаходить різні оцінки у життєписах молоді. Часто це була лише констатація факту життя у закордонних збірно-пересильних пунктах: «проходила спеціальну комісію в місті Кишеневі органами МВД» [25]. Серед інших локацій були табори у м. Чеські Будейовиці («Буда-віца» – České Budějovice) [14], м. Ельстервер-

да (Elsterwerda – Німеччина) [10], у фільтраційному таборі № 273 в м. Бреслау (Wrocław, Польща) [4] та у м. Ополе (Opole, хоча студентка називала його «Опель» [6], що було співзвучне з його німецькою назвою Oppeln, де проходив маршрут пересилки полонених до СРСР «Гроссейнхайн-Бреслау-Оппельн-Львів» [1]).

Одні називали організацію подібних установ піклуванням влади [8]. Окремі давали опис супровідних офіційних процедур, що підтверджували їхнє воз'єднання з радянським народом: «звільнена союзниками і пройшла перевірою пункти репатрійованих та отримала паспорт I відділення міліції НКВС у Полтаві» [19]. Треті зауважували факти правильності такого поводження з депортованими, можливо, шукаючи для себе морального виправдання, бо відчували винними у роботі на окупанта: «пройшла комісію і допити при районному НКВД. Ці допити дійсно правильно свідчать про те, як я попала в німецьке рабство [2]». Або ж: «Пройшла фільтраційний пункт в місті Лейпциг 15 липня 1945 року. Навіть є довідка Решетилівської сільської ради виконкому про те, що насильно угнана в Німеччину недобровільно» [17]. Загалом, 10 осіб із 69 написали у своїх біографіях, що проходили процедуру фільтрації (14,5%). Проте, у спогадах інших маємо суттєві відмінності у датах їхнього звільнення з полону та повернення на Батьківщину, що говорить про перебування студентів у подібних закладах.

Точну дату прибуття в Україну, відмінну від дати визволення, вказали 33% депортованих. З них лише Марфа Кабачна назвала виключно рік: «повернулася до Полтави у 1946» [12]. Саме вона була найостаннішою з усіх 69 студентів-остівців, які на той момент уже пройшли репатріацію. Найбільше молодих людей прибули додому у липні 1945 р. (9 осіб) [3]. Удвічі менше приїздило у травні [26] та серпні [15] (по 4 студентів). Двоє знову отримали радянські паспорти у червні [14]. По одному студенту верталось додому упродовж вересня [4], жовтня [16] та грудня 1945 р. [23].

Ми не маємо задокументованих свідчень яскраво негативного ставлення до депортованих осіб у їхніх громадах. Автобіографії про це мовчать, хоча факти «косих поглядів» та осуду (у тому числі й самоосуду) були непоодинокими. Непрямим підтвердженням цього є уже згадувані нами довідки, які молодь докладала до автобіографій та заяв до вступу до педагогічного вишу Полтави, пояснюючи примусовий характер робіт у Третьому Рейхові [26]. Інше свідчення – це лист матері студентки-остівки Євгенії Тихоступ до інституту, в якому вона просила надіслати виклик доньці на навчання, бо у колгоспі Суміно Волосовського району Ленінградської області дівчині не вірили, що та після депортації була поновлена у рядах майбутніх освітян [11].

Загалом, 22 автобіографічних записів містять лаконічну згадку про факт вивезення, 33 розширюють дані за рахунок точних дат, місць та послідовності подій. А 14 документів містять у собі сліди емоційного сприйняття подій та дають оцінки явищам. Однак, найповнішою з-поміж усіх історій є життєпис студентки українського відділу мовно-літературного відділу учительського інституту Ганни Лучко. Наведемо його як універсальну історію студента-остарбайтера. Студентка чітко фіксувала факти й навіть імена своїх образників та господарів. Двадцятирічна дівчина у 1941 р. після закінчення Велико-сорочинської педагогічної школи працювала учителькою у Верхньо-Будаківській неповній середній школі. У вересні 1941 р., із наближенням фронту, як і більшість молодих людей, вона була відправлена рити окопи. Однак, запізнелість оборонних дій спричинила оточення. Ганні довелося переховуватися від німецької мобілізаційної машини у різних місцях. Спочатку у батьків у с. Бакумівка тоді Комишнянського району, з лютого 1942 р. – у родичів в с. Хомутець на Миргородщині. Після тривалих сховів Г. Лучко все ж вийшла на весняно-літні роботи до колгоспу с. Верхня Будаківка Миргородського району. Однак, чергова хвиля мобілізації змусила повторити досвід утікачки.

Попри всі спроби, вночі 3 квітня 1943 р. «прийшов поліцій М.І. Нечитайло, який, зтягнувши мене й брата сонних з ліжка, забрав і повів до штабу поліції». Уже ранком наступного дня молодь під конвоєм відправили до Німеччини, «не давши попрощатися з рідними». Дівчина зафіксувала навіть маршрут етапування з описом побуту полонених у процесі депортації: «З Комишні везли до станції Миргород, де й погрузили у вагони на відправку до Німеччини. Їхали в закритих, замкнених вагонах, не випускали з вагонів 3-4 суток на двір. Доїхавши до м. Бреслау».

Ганна Лучко подає характеристику процесу вторинного відбору працівників уже в Рейхові: «Нас там забрали в лагерь, де ми проходили розподільчу та санітарну комісію. На цій комісії мене з братом записали в шахти».

Студентка також дає інформацію про стратегії уникнення важчих робіт та погіршення побутового становища: «Я тут почула, що будуть розрізняти братів із сестрами, а не розрізняють лише сімейні. І не посилають в шахти. І я рішила тут свою судьбу, одружившись з односельчанином, який мав при собі племенницю 1923 року народження. І так нас тут стала сім'я, яка складалася з 4 осіб».

У розповіді остарбайтерки міститься інформація про процедуру купівлі робітників зі сходу та їхнього обміну. У ході оповіді дівчина подає характеристику робіт, які довелося виконувати на різних господарів: «В цьому г. Бреслау нас купив пан Вернер Розе в Бухен,

де ми в нього працювали в полі. Робота була дуже й дуже тяжка». Тут же знаходимо опис побутових умов – єдиний такий детальний з-поміж усіх біографій студентів 1943-1953 рр. У ньому українка торкалася питань робочого графіку, забезпечення продуктами та предметами вжитку: «Вставала в 4 години ранку й лягала в 11 годин вечора, з постелі видавали лише по 2 одіяла старих та по матрацу, який набивався соломою. Їсти купували на руській лагерській картки, які були найгірші від усіх карток, що мала Німеччина. Пан видавав лише картошку й вугілля».

Історія Г. Лучко – це історія підневільного робітника, який неодноразово змінював локації роботи упродовж війни в залежності від економічної необхідності власника та просування фронту. Її окидало по різних населених пунктах землі Баден-Вюртемберг в Німеччині і навіть до сучасної Польщі та Чехії (в дужках подаватимемо загальноприйняті сучасні назви місцин). З міста Бухен (Buchen Odenwald) «13 лютого нас німці, найшовши у підвалах, евакуїрували в лагерь Райхенбах (сучасний польський Dzierżoniów (німецький Reichenbach im Eulengebirge), звідки нас купив граф для роботи с. Раудніці (чеське Roudnice nad Labem (колишнє німецьке Raudnitz an der Elbe)). В цього графа закінчили молотьбу хліба, то нас знову відсилає в лагерь район Франкиштейн (околиці замку Burg Frankenstein на схилах гірського масиву Оденвальд). З цього лагерьа купує нас другий граф для робіт в с. Шонвальд (Schönwald im Schwarzwald у землі Баден-Вюртемберг)».

Оповідь депортованої містить точні дати звільнення, виказує позитивне вставлення до радянської армії, називає місця й хронологію фільтрації: «в цього графа ми побули аж до 8 травня 1945 р, де нас визволили доблесні руські війська. 15 травня 1945 чоловік

і брат пішли вряди Червоної армії, а я виїхала в г. Опель (польське Opole (до 1945 р. німецьке Oppeln), де нам видали документи на відправку на родину. Додому приїхала 9 липня 1945» [6].

Отже, можемо зробити **проміжні висновки** щодо життя студентів-остарбайтерів у період після полону:

1) молодь намагалася асоціювати перебування у військових частинах союзницьких та радянських військ із найприємнішими часами закордоном;

2) студенти знаходили тимчасову роботу як при військових частинах, так і при фільтраційних таборах та розподільчих пунктах;

3) юнаки після звільнення зазвичай долучалися до збройних сил Радянського Союзу і служили у закордонних гарнізонах;

4) лише 1/6 депортованої молоді зауважила процедуру проживання у фільтраційних таборах, інші не зафіксували тривалого перебування у подібних установах (що часто суперечило датам звільнення та датам повернення в Україну);

5) основна маса вивезених студентів повернулася на Батьківщину з травня по серпень 1945 р.;

6) найпізніше повернення позначене 1946 роком без місяця й числа і пов'язане, скоріше за все, із професійною діяльністю репатріантки М. Кабачної, яка забезпечувала організацію навчання депортованих дітей у фільтраційному таборі;

7) автобіографії не містять явних фактів ставлення до репатріантів як до ворожих чи неповноцінних елементів радянського суспільства. Однак, присутні опосередковані спроби самовиправдання за депортацію, наявні документи, що засвідчують факти недовіри до колишніх остарбайтерів зі сторони пересічних громадян.

Список літератури:

1. Айсфельд Альфред. Репатриация на чужбину... (репатриация советских немцев 1946-1947 гг.) URL: http://history.org.ua/JournALL/gpu/gpu_2007_29_2/6.pdf.
2. Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Ф. Особові справи студентів стаціонару. Опис. Випуск 1946 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар № 363-397. Справа. Городніченко Марія Лаврентіївна. Арк. 3.
3. Там само. Опис. Випуск 1946 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар № 363-397. Справа. Бірковська Марія Павлівна. Арк. 2.
4. Випуск 1947 р. Педагогічний чотирьохрічний інститут. Фізико-математичний факультет. Стаціонар № 602-624. – Справа. Стеценко Грицько Данилович. – Арк. 8(10).
5. Там само. Опис. Випуск 1947 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар № 537-556. Справа. Додух Михайло Харитонович. Арк. 3.
6. Там само. Справа. Лучко Ганна Тимофіївна. Арк. 2.
7. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Педагогічний чотирьохрічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар № 7. Справа. Балкова Ніна Карпівна. Арк. 11.
8. Там само. Справа. Клименко Оксана Панасівна. Арк. 9.
9. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Педагогічний чотирьохрічний інститут. Природничий факультет. Стаціонар № 2. Справа. Городницька Марія Прокопівна. Арк. 8.
10. Там само. Справа. Залімська Марія Антонівна. Арк. 2.
11. Там само. Справа. Тихоступ Євгенія Михайлівна. Арк. 7.
12. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Стаціонар. Рос. відділ. Справа. Кабачна Марфа Михайлівна. Арк. 11.

13. Там само. Справа. Майоров Олександр Єлисейович. Арк. 2.
14. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стационар № 9. Справа. Савченко Марія Терентіївна. Арк. 2.
15. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Природничо-географічний факультет. стационар № 3. Справа. Писаренко Марія Семенівна. Арк. 5.
16. Там само. Справа. Клименко Віра Костянтинівна. Арк. 2.
17. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Стационар. Мовно-літературний факультет. II курс. Укр. відділ. Група В. Учительський інститут 1947-48 н. р. Справа. Перекупка Марія Федосіївна. Арк. 3.
18. Там само. Справа. Кизименко Уляна Іванівна. Арк. 1.
19. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Стационар. Фізико-математичний факультет. II курс. Учительський інститут 1947-48 н. р. Справа. Бровко Лілія Павлівна. Арк. 2.
20. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Стационар. Фізико-математичний факультет. II курс. Учительський інститут 1947-48 н. р. Справа. Колодязний Григорій Іванович. Арк. 2.
21. Там само. Опис. Випуск 1949 р. Педагогічний чотирирічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стационар. Справа. Гордієвська Катерина Дмитрівна. Арк. 2.
22. Там само. Справа. Северин Ольга Макаріївна. Арк. 2.
23. Там само. Справа. Стещенко Ганна Григорівна. Арк. 2.
24. Там само. Справа. Прикіпелова Анастасія Степанівна. Арк. 1.
25. Там само. Опис. Випуск 1949 р. Учительський дворічний інститут. Фізико-математичний відділ. Стационар. Справа. Стовба Марія Петрівна. Арк. 2.
26. Там само. Опис. Випуск 1950 р. Педагогічний чотирирічний інститут. Фізико-математичний факультет. Стационар. Справа. Гаврик Віра Гаврилівна. Арк. 2.

Лукьяненко А.В.

Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко

ЖИЗНЬ СТУДЕНТОВ ПОЛТАВСКОГО ПЕДИНСТИТУТА ПОСЛЕ ОСВОБОЖДЕНИЯ ИЗ ТРЕТЬЕГО РЕЙХА

Аннотация

Статья иллюстрирует процесс фильтрации и отправки в Украину из Третьего Рейха студентов высшего педагогического заведения Полтавы во времена немецко-советской войны 1941-1945 года. Применение метода контент-анализа позволило проиллюстрировать привлечения студентов вуза к работе в распределительных лагерях и определить ряд их проблем в пост-оккупационный время. Разведка написана в рамках научно-исследовательской работы кафедры культурологии ПНПУ имени В. Г. Короленко «Региональные измерения повседневной культуры Украины XVIII – XX веков».

Ключевые слова: повседневность, студенты, немецко-советская война, высшая педагогическая школа, коллаборационизм, оstarбайтеры.

Lukyanenko O.V.

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

THE LIFE OF THE STUDENTS OF POLTAVA PEDAGOGICAL INSTITUTE AFTER RELEASING FROM THE THIRD REICH

Summary

The article illustrates the process of filtering and sending students of the higher pedagogical institution of Poltava from the Third Reich to Ukraine during the German-Soviet war of 1941-1945. The application of the method of content analysis allowed to illustrate the attraction of the university students to work in distribution camps and identify a number of their problems in post-occupation time. The paper is written within the research work «Regional dimension of the everyday culture of Ukraine of XVIII – XX centuries» of the Department of Cultural Studies of PNP.

Keywords: everyday life, students, German-Soviet war, higher pedagogical school, collaborationism, Ostarbeiters.